

БНМАУ-ЫН СУМ-НЭГДЛИЙН ТОГТОЛЦОО¹

Н.АЛТАНТӨГС², П.ДЭЛГЭРЖАРГАЛ³

Товч агуулга: Монголын түүхийн социализмын үеийн гол бэлгэдэл болон олон түмний сэтгэлд ямар нэг байдлаар хоногшин үлдсэн хөдөө аж ахуйн нэгдэл нь сум-нэгдлийн өвөрмөц тогтолцооны нэг бүрдүүлэгч болон дотор нь оршин тогтнож байв. БНМАУ-ын социалист эдийн засгийн чухал элемент болсон сум-нэгдлээс төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засагт гүйцэтгэж байсан үндсэн чиг үүргийг тодруулан авч үзэхэд, 1960-1990 онд оршин байсан засаг захиргааны анхан шатны нэгж болох сумыг аж ахуйн байгууллага - хөдөө аж ахуйн нэгдэлтэй уялдуулан, харилцан хамааралтайгаар авч үзэх онол-арга зүйн шаардлага эрхгүй урган гарч байна. Улмаар БНМАУ-ын социализмын үеийн эдийн засаг, аж ахуй, нийгмийн түүхийг судлан шинжлэхдээ түүний үндсэн сэдвийн нэг болох мал аж ахуйн түүхийг сум-нэгдэл гэсэн ойлголтод үндэслэж судлах нь арга зүйн хувьд зөв гарц гэсэн саналыг дэвшүүлж байна.

Түлхүүр үг: Социализм, сум, нэгдэл, улсын бэлтгэл, төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засаг

Сум ба нэгдлийн холбоо хамаарал

БНМАУ-ын социализм нь нийгмийн ихэнх салбарыг хүний ухамсартай үйл ажиллагаагаар зохион байгуулсан, төвлөрсөн төлөвлөгөөгөөр удирддаг эдийн засаг байв. Энэхүү ‘зөвлөлт загварын’ эдийн засаг нь тус тусдаа гүйцэтгэх өөрийн гэсэн тодорхой чиг үүрэг бүхий бүтэцтэй. Социалист төрийн байгуулал эрх баригч намын бүх талын удирдлага, хяналтад оршиж, эрх зүй, төрийн захиргаа, засаг захиргааны зохион байгуулалтыг коммунист нийгэм байгуулах зорилгын үүднээс ажиллуулж байв. Эдийн засгийн салбарууд улсын социалист хуримтлал бий болгоход чиглэгдэж, энэхүү хуримтлал нь эцэстээ коммунист нийгэмд дэвшин ороход хүргэнэ гэж итгэж байв. Нийгмийн салбарт дэвшүүлсэн зорилтууд эдийн засгийн зорилттой нягт уялдаж, хүмүүсийн дунд социалист аж төрөх ёсыг хэвшүүлэх зорилго бүхий бүтцүүд ажиллаж байлаа.

¹ Энэ өгүүллийг Монгол Улсын Шинжлэх ухаан, технологийн сангийн санхүүжилттэй “Нэгдэлч малчдын түүхийг шинээр эргэн харахуй” төслийн хүрээнд бичив.

² Нэгдүгээр зохиогч

³ Холбоо баригч зохиогч

БНМАУ-ын улс төр, эдийн засаг, нийгэм-соёлын салбаруудыг МАХН-ын программ, түүнд үндэслэсэн төвлөрсөн төлөвлөгөөнүүд нэгтгэн зангидаж байсан бол төвлөрсөн төлөвлөгөөнүүд нь Монгол-Зөвлөлтийн улс төр, эдийн засаг, нийгэм-соёлын интеграциас урган гарч байв. Иймээс ч гадаад харилцааны салбар, түүний дотор ЗХУ-тай харилцах харилцаа БНМАУ-ын улс төр, эдийн засаг, нийгмийн салбаруудад, ер нь бүх иргэдийн амьдралд шийдвэрлэх үүрэг гүйцэтгэж, БНМАУ-ын иргэн бүр Монгол-Зөвлөлтийн “ариун найрамдал, нэгдэлд хор хохирол учруулж болох элдэв үзэгдэлтэй шийдвэртэй тэмцэх”⁴ Үндсэн хуулиар заасан үүрэг хүлээжээ.

БНМАУ-ын Үндсэн хуульд улсын үндсийг “ажилчин анги, хоршоолсон ардын холбоо мөн” хэмээн тодорхойлсон бөгөөд хоршоолсон ардын холбоо гэдэг нэр томъёогоор хөдөө аж ахуйн нэгдлийг (цаашид *нэгдэл* гэх) шууд заажээ. Хөдөө аж ахуйн нэгдэл гэж БНМАУ-д 1954-1991 онд оршиж байсан хоршоолсон малчдын холбоог хэлнэ. Нэгдэл нь БНМАУ-ыг социалист улс болгох гол үндсэн нөхцөл болох учиртай байв. Бүх малчид нэгдэлд элссэн явдлыг тухайн үед 1921 оны Ардын хувьсгалтай эн тэнцэхүйц хувьсгалт үйл явдал хэмээн үнэлж, иймээс ч нэгдэл ялсан 1960 оноос эхлэн БНМАУ-ын хөгжлийн социалист үеийг эхлүүлж авч үзэх болжээ.

Нэгдэл нь тухайн нутгийнхаа сумтай давхцан оршиж байв. Сум гэдэг нь БНМАУ-ын хөдөө орон нутгийн засаг захиргааны хамгийн бага нэгж юм. Сумын харьяа нутаг дэвсгэр дээр нэг нэгдэл оршин байж, тухайн сумын газрыг эзэмшиж, сумын харьяа хүн ам нь бүхэлдээ буюу ихэнхдээ тэр нэгдлийнхээ гишүүн байж, сумын ардын депутатуудын хурлын гүйцэтгэх захиргааны дарга (цаашид сумын дарга гэх) болоод нэгдлийн даргын албан тушаалыг нэг хүн хавсран ажилладаг байхыг сум-нэгдэл хэмээн нэрлэнэ. БНМАУ-д 1965 оны байдлаар 318 сум байснаас 293 нь сум-нэгдэл байсан бол мөн үүнтэй төстэй сум-сангийн аж ахуй гэсэн давхцал цөөн тоогоор зэрэгцэн оршиж байв.⁵ 1990-1992 онд нэгдлүүд тарснаар сум-нэгдлийн энэ хоршил үгүй болж, сум нь өөрийн үндсэн утгаараа засаг захиргааны нэгж болж үлджээ. Нэг суманд хоёр буюу түүнээс дээш нэгдэл байх, сумын дарга ба нэгдлийн дарга хоёр өөр хүн ажилладаг байх зэрэг нь сум-нэгдэл гэдэг ойлголтод хамаарахгүй бөгөөд тухайлбал 1940-өөд оны ардын үйлдвэрлэлийн нэгдлүүд буюу эсхүл 1959 оноос өмнө нэг суманд хэд хэдэн нэгдэл зэрэгцэн оршиж байх үе нь сум-нэгдлийн тогтолцооноос өөр ойлголт болно.

Сум-нэгдлийн тогтолцоо ойрх үеийн аман түүхийн сурвалжуудад олонтоо дурдагддаг боловч үндэсний түүх, эх түүхийн судалгааны түвшинд харвал харьцангуй бага судлагдсан сэдэв юм. Үүний шалтгаан нь нэгдлийг сумаас салган ойлгож, зөвхөн мал аж ахуй, хоршоолол зэрэг эдийн засгийн үүднээс ихэвчлэн авч үзэж байсанд оршино. Орон нутгийн түүхийн судалгаануудад сумын түүхийг

⁴ БНМАУ-ын Үндсэн хууль, 1960 он, 89-р зүйлийн д.

⁵ БНМАУ-ын улс ардын аж ахуй 1964 онд, Статистикийн эмхтгэл, Улаанбаатар: УХХЭХ, 18, 48-р тал.

тухайн үеийн нэгдэлтэй нь хамтатган бичсэн байх явдал бий боловч эдгээр судалгаа сум-нэгдлийн холбоо хамаарал, түүний шинжийг ядаж системтэй авч үздэггүй билээ.

Сум-нэгдлийн дотор сумын захиргаа, нэгдэл хэмээх аж ахуйн байгууллага хоёр нь албан ёсоор тусдаа байсан боловч бодит байдал дээр сум ба нэгдэл нь ялгагдахын аргагүй болтлоо харилцан сүлэлдсэн байв. Сумын дарга тухайн суманд ганц байх нэгдлийг дээд газрын тогтоол шийдвэр, улсын өмнө хүлээсэн үүрэг, аж ахуйн гэрээг хэрхэн биелүүлж байгааг хянадаг, өөрөөр хэлбэл сум-нэгдлийн дарга нь өөрөө өөрийгөө хянах үүрэгтэй байв.⁶ Нэгдмэл газартай, нэгдмэл хүн амтай, нэг даргатай засаг захиргааны нэгж ба аж ахуйн байгууллагыг тусад нь салган үзэх боломжгүй бөгөөд арга зүйн хувьд ч оновчгүй хандлага билээ.

Энэ өгүүллээр сум-нэгдлийн хамаарлыг нэгдмэл, бүхэл бүтэц хэмээн авч үзэж, төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засагт гүйцэтгэсэн үүргийнх нь талаар зарим санал дэвшүүлэхийг зорилоо. Сум-нэгдлийг нэг судлагдахуун болгон авч үзсэнээр бид БНМАУ-ын социалист нийгмийн бүтэц, түүнээс өнөөдөр үлдэж хоцорсон уламжлалын тухай илүү тодорхой ойлгох боломжтой болно.

Сум нэгдлийн тогтолцоо үүсэн төлөвшсөн нь

Сум-нэгдэл нь 1959-61 онд нэгдлүүдэд газар хуваарилах үеэр сум тус бүрд байсан хэд хэдэн нэгдлийг нэгтгэж, эсвэл зарим жижиг сумдыг нэгдлийнх нь хамт өөр сумтай нэгтгэж, нэг суманд нэг нэгдэл үлдээх замаар бий болжээ. 1950-иад оны сүүлчээс нэгдлүүдийг томруулж, нэг сум-нэг нэгдэл бодлогыг хэрэгжүүлж эхлэв. АИХ-ын тэргүүлэгчдийн 1958 оны 11 дүгээр сарын 6-ны өдрийн “Зарим аймгийн засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн хуваарилалтад өөрчлөлт оруулах тухай” 161 дүгээр зарлигаар Хөвсгөл, Өвөрхангай, Архангай, Дундговь, Хэнтий, Чойбалсан, Сүхбаатар аймгийн зарим багуудыг татан буулгаж, бусад багуудтай нэгтгэх арга хэмжээг авчээ⁷. Энэ зарлигаар сумдын зарим багуудыг татан буулгаж, зэргэлдээ багуудад нь нэгтгэх замаар багуудыг томруулах арга хэмжээг авав.

Гэтэл үүнээс жил хүрэхгүй хугацааны дараа анхан шатны нэгж - багийг татан буулгаж, сумыг засаг захиргааны анхан шатны нэгж болгох шийдвэр гаргажээ. 1959 оны 8 дугаар сарын 5-ны АИХ-ын тэргүүлэгчдийн “Орон нутгийн засаг захиргааны зохион байгуулалтад өөрчлөлт оруулах тухай” 129 дугаар зарлигаар “хөдөө аж ахуйд социалист үйлдвэрлэлийн харилцаа ялж, ардын аж ахуйтан хөдөө аж ахуйн нэгдэлд нийтдээ нэгдсэн явдал нь орон нутгийн засаг захиргааны зохион байгуулалтад зохих өөрчлөлт хийхийг шаардаж байгаа”-д үндэслэн “Улаанбаатар хотоос бусад аймгуудад баг, хорьдын хөдөлмөрчдийн депутатуудын

⁶ Хөдөө аж ахуйн нэгдлийн үйл ажиллагаанд холбогдох хууль тогтоомжийн эмхтгэл, Улаанбаатар: Улсын Хэвлэлийн Газар, 1988, 6-р тал.

⁷ БНМАУ-ын АИХ-ын тэргүүлэгчдийн 1958. 11. 06-ны 161 дүгээр зарлиг. Монгол улсын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл. Тавдугаар боть. УБ., 2010. т. 101-102.

хурлыг татан буулгаж орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагын нэгжийг сум, хорооны хөдөлмөрчдийн депутатуудын хурал байхаар” тогтоожээ. АИХ-ын дээрх зарлигаар Архангай аймгийг 28, Баянхонгор аймгийг 21, Буган аймгийг 25, Говь-Алтай аймгийг 32, Дорнод аймгийг 20, Дундговь аймгийг 23, Завхан аймгийг 29, Өвөрхангай аймгийг 26, Өмнөговь аймгийг 16, Баян-Өлгий аймгийг 20, Төв аймгийг 34, Сүхбаатар аймгийг 25, Увс аймгийг 21, Хөвсгөл аймгийг 26, Хэнтий аймгийг 21, Чойбалсан аймгийг 19, Ховд аймгийг 22 сумтай байхаар тогтоож⁸, аймгийн төвүүдийг хорооны зохион байгуулалттай болгов. Ийнхүү баг, хориныг татан буулгаж, БНМАУ-д засаг захиргааны анхан шатны нэгж нь аймагт сум, хотод хороо байхаар болжээ. Багийг татан буулгаж, сумыг засаг захиргааны анхан шатны нэгж болгох энэхүү шийдвэр нь нэг сум – нэг нэгдэл бодлогыг хэрэгжүүлэх, сум-нэгдлүүдийг нэгтгэх ажлын урьдчилсан бэлтгэл байсан бололтой.

Засаг захиргааны шинэчлэл хөдөө нутгийг бүхэлд нь хамран 1959-1960 оны турш өрнөжээ. АИХ-ын тэргүүлэгчдийн 1960 оны 3 дугаар сарын 24-ний “Зарим аймаг хотын засаг захиргааны зохион байгуулалтад өөрчлөлт оруулах тухай” 67 дугаар зарлигаар Булган аймгийн Рашаант сумыг Сайхан суманд, Жавхлант сумыг Могод суманд, Хануй сумыг Баян-Агт суманд, Ханжаргалант сумыг Бугат суманд; Дорноговь аймгийн Улаан уул сумыг Эрдэнэ суманд, Аргалант сумыг Улаанбадрах суманд, Дэлгэрхэт сумыг Иххэт ба Алтан ширээ суманд, Их жаргалан сумыг Даланжаргалан ба Айраг суманд нэгтгэж⁹, сумдыг томсгох арга хэмжээ авчээ. Түүнчлэн АИХ-ын тэргүүлэгчдийн 1960 оны 5 дугаар сарын 5-ны “Зарим аймгийн засаг захиргааны зохион байгуулалтад өөрчлөлт оруулах тухай” 109 дүгээр зарлигаар Говь-Алтай, Архангай, Хөвсгөл, Сүхбаатар, Чойбалсан аймгийн зарим сумдыг татан буулгаж, зэргэлдээ сумдад нэгтгэх шийдвэр гаргасан. Тухайлбал, Говь-Алтай аймгийн Үнээн ус сумыг Дэлгэр суманд, Хүрхрээ сумыг Чандмань суманд, Цагаан уул сумыг Эрдэнэ суманд, Баянгол сумыг Цээл суманд, Бичигт сумыг Баян уул суманд, Баян сумыг Халиун суманд, Түргэн сумыг Төгрөг суманд, Бүрэн сумыг Жаргалан суманд, Хасаг сумыг Шарга суманд, Овоот сумыг Шарга ба Дарив суманд, Биж Алтай сумыг Тамч ба Бугат суманд тус тус нэгтгэсэн¹⁰ байна.

Мөн БНМАУ-ын АИХ-ын тэргүүлэгчдийн 1960 оны 10 дугаар сарын 20-ны “Зарим аймгийн нутаг дэвсгэрийн зохион байгуулалтад өөрчлөлт оруулах тухай” 200 дугаар зарлигаар Өмнөговь, Дундговь аймгийн зарим сумдын нутгийн цэсийг шинэчлэн тогтоосон. АИХ-ын тэргүүлэгчдийн 1961 оны 1 дүгээр сарын 9-ний “Зарим аймгийн засаг захиргааны зохион байгуулалтад өөрчлөлт оруулах тухай” 7 дугаар зарлигаар Завхан, Чойбалсан, Хөвсгөл аймгийн зарим сумдыг

⁸ БНМАУ-ын АИХ-ын тэргүүлэгчдийн 1959. 08. 05-ны 129 дүгээр зарлиг. Монгол улсын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл. Тавдугаар боть. УБ., 2010. т. 127-131.

⁹ БНМАУ-ын АИХ-ын тэргүүлэгчдийн 1960. 03. 24-ны 67 дугаар зарлиг. Монгол улсын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл. Тавдугаар боть. УБ., 2010. т. 147.

¹⁰ БНМАУ-ын АИХ-ын тэргүүлэгчдийн 1960. 05. 05-ны 109 дүгээр зарлиг. Монгол улсын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл. Тавдугаар боть. УБ., 2010. т. 152.

татан буулгаж, нэгтгэсэн байна. 1960 оны 12 дугаар сарын 23-ны өдрийн АИХ тэргүүлэгчдийн зарлигаар Төв аймгийн партизан нэгдлийг Батсүмбэрийн сангийн аж ахуйд нэгтгэж, Цогт-Өндөр сумыг татан буулгажээ. Ийнхүү сумдыг нэгтгэн, сум-нэгдлийг томруулахаас гадна зарим нэгдэл сумыг сангийн аж ахуйд хавсарган нэгтгэх арга хэмжээг бас авч байв.

Тухайлбал, Дорнод аймгийн Булган сумын “Туг”, “Баянбулган” нэгдлүүд 1958 оны 12-р сард нэгдэж “Туг” нэгдэл болж, сум-нэгдлийн даргаар Ц.Дорж сонгогдон ажиллажээ.¹¹ Энэ нь нэг сумын дотор буй хоёр буюу хэд хэдэн нэгдлүүд нэгдэн нийлж, сум-нэгдлийн тогтолцоонд шилжсэн хэлбэр юм. Мөн хоёр өөр сум-нэгдлийг нийлүүлэн томруулах явдал бас байв. Дорнод аймгийн Цагаан-Овоо суманд “Нуга” “Галуут” гэсэн хоёр томоохон нэгдэл бий болсноор 1959 оны 4-р сарын 1-нд “Нуга” нэгдэлд түшиглэсэн Цагаан-Овоо сум, “Галуут” нэгдэлд түшиглэсэн Галуут сум болон хуваагдаж, улмаар 1960 оны 12-р сард тус хоёр сум, нэгдэл нийлж Цагаан-Овоо сум, Галуут нэгдэл болж, сум-нэгдлийн дарга нь Д.Батхуяг болжээ.¹²

Засаг захиргааны энэхүү шинэчлэлийг БНМАУ-ын 1960 оны Үндсэн хуулиар баталгаажуулж, “БНМАУ-ын нутаг дэвсгэр бол засаг захиргааны талаар аймаг, хот болж хуваагдана. Аймаг нь сумдад, хот, суурин нь хороодод тус тус хуваагдана” хэмээн заав.¹³ Ийнхүү сум нь засаг захиргааны хамгийн жижиг нэгж болж, нэгдлийн бригад нь хөдөлмөр зохион байгуулалтын нэгж болсон билээ.

1950-иад оны сүүлчээс нэгдлийн эдийн засгийн хүчин чадлыг сайжруулж том аж ахуйн нэгж болгох, нэгдлүүдийг төрөөс төвлөрсөн төлөвлөгөөгөөр удирдах зорилтын хүрээнд нэг сумын дотор байгаа хэд хэдэн нэгдлийг нэгтгэн, нэг сум – нэг нэгдэл бодлогыг хэрэгжүүлж, нэгдлүүдийг томсгох арга хэмжээ авснаар сум ба нэгдлийн нутаг дэвсгэрийн хувьд давхацсан бүтэц буй болгов. Улмаар 1959 оноос АИХ-ын тэргүүлэгчдийн зарлигаар жижиг сумдыг татан буулгаж, зэргэлдээ сумдад нь нэгтгэх зарлигийг удаа дараа гарган, сум-нэгдлийг томсгох бодлогыг хэрэгжүүлжээ. Үүнийг дагалдан нэгдлүүдийг нэгтгэх үйл ажиллагаа болсон бөгөөд нэгдлүүд сайн дурын үндсэн дээр нэгдэж байгаа үйл явц маягаар зохион байгуулсан байна. Сумдыг нэгтгэн томруулах бүх аймгийг хамарсан бодлого нь орон нутагт хэрхэн хэрэгжиж байсныг цаашид нарийвчлан судлууштай юм. Энэ үйл явц нь нэг талаас засаг захиргааны хамгийн бага нэгж сумдыг нэгтгэн, хилийн цэсийг шинэчлэн тогтоох нүсэр ажил байжээ. Нөгөө талдаа хоршооллын өмч болох нэгдлүүдийг нэгтгэх, өмч хөрөнгийн тооллого, тайлан тооцоо нийлэх, нэгдэлчдийн санал хүсэлт, гомдол гээд шийдвэрлэхэд төвөгтэй нарийн үйл явц дагалдан өрнөсөн байна.

¹¹ <http://travel.dornod.gov.mn/place/detail/5> (2022.05.02)

¹² <http://travel.dornod.gov.mn/place/detail/21> (2022.05.02)

¹³ 1960 оны БНМАУ-ын Үндсэн хууль. 46 дугаар зүйл.

Газрын шинэтгэл ба нэгдэл

Сум-нэгдлийн тогтолцоо бүрэлдэхэд засаг захиргааны шинэтгэлийн нэг хэсэг болж зэрэг явагдсан газрын шинэтгэл суурь ач холбогдолтой байсан. БНМАУ-д газар бол бүх ард түмний өмч бөгөөд иймээс сумын хилийн доторх газар бол сумын иргэдийн төдийгүй БНМАУ-ын нийт ард түмний өмч байв. 1959 онд жижиг нэгдлүүдийг хооронд нь нэгтгэн томсгож, засаг захиргааны зохион байгуулалтад өөрчлөлт оруулан багуудыг татан буулгаж, энэ хүрээнд “аж ахуй хоорондын газар зохион байгуулалт” хэмээн нэрлэгдсэн газар зохион байгуулалтын шинэчлэл хийн нэгдлүүдэд 120 сая га газар олгов.

Сумын газрыг, чухамдаа бүх ард түмний газрын нэг хэсгийг тодорхой нэг нэгдэлд эзэмшүүлэх шийдвэрийг бүх ард түмнийг төлөөлөн улсын парламент - АИХ гаргана. Нэгдэлд газрыг үнэ төлбөргүй, байнга эдлүүлэхээр Үндсэн хуулиар зааж, тухайн сумынх нь бэлчээрийн эдэлбэр газрыг нэгдэлд эзэмшүүлжээ. Өөрөөр хэлбэл, сум ба нэгдлийн хооронд газрын эзэн ба газар ашиглагчийн хооронд үүсдэг харилцаа бий болов. Сумын газрыг бүхэлд нь нэг нэгдэлд эзэмшүүлэхээр өгөх нь бүх ард түмний шийдвэр бөгөөд энэ эрхийг газар дээр нь төлөөлдөг хүн бол сумын дарга юм. Нэгдэл бүх ард түмний газрын нэг хэсгийг үнэгүй, хугацаагүй эзэмшиж байгаагийнхаа хувьд хариуд нь бүх ард түмний төлөө, бүх ард түмнийг төлөөлдөг парламентын төлөө, түүнийг удирддаг МАХН-ын төлөө ажиллах үүрэг хүлээнэ. Сум-нэгдлийг байгуулсны цаад зорилго нь нэгдлийг маш тодорхой нөхцөлтэйгээр газар түрээслэгч буюу эсхүл хамгийн наад зах нь тодорхой болзолттойгоор газар эзэмшигч болгон хувиргасан явдал гэж үзэж болно. Нэгдэл нь зөвхөн социалист аж ахуй учраас бүх ард түмний газрыг үнэгүй, хугацаагүй эзэмшинэ. Хэрэв нэгдэл энэ шинж чанараа алдвал, өөрөөр хэлбэл хувийн өмчийг тэтгэж эхэлбэл бүх ард түмний газрыг бас алдахын хамт өөрөө ч хууль бус болон хувирна.

Газрын энэхүү социалист харилцаа нь нэгдэлд хямд ажиллах хүчийг бий болгож өгөв. Сум нь өөрийн нутаг дэвсгэр дээр амьдарч буй иргэдийг тухайн сумын харьяат болгон бүртгэн авна. БНМАУ-д үйлчилж байсан зөвлөлт загварын паспортын систем, түүний салшгүй шинж болох цагдан сэргийлэх байгууллагын бүртгэл иргэдийн дотоодын шилжилтийг хянан удирдаж байсан тул иргэд сайн дураар амьдрах газраа сонгохоор шилжин явах боломжгүй байсан. Сумын ихэнх иргэнд нэгдэл, сумын төвийн төсвийн байгууллага, худалдаа бэлтгэлийн анги, мал туувар, нэгдэл дундын үйлдвэрлэл гэсэн цөөн газарт ажиллах сонголт л үлдэж байв. Сайн дураар ийш тийш шилжин амьдрах боломжгүй нөхцөлд тухайн амьдарч буй газрынх нь ажил олгогчид ажилчиндаа хүссэн нөхцөлөө тулгах эдийн засгийн давуу байдал үүсчээ. Нэгдлүүд ч энэ давуу байдлаа ашиглаж нэгдлийн малчдад тухайн цагийн хамгийн доод түвшний цалинг өгч ажиллуулж байв. Гэвч энэхүү паспортын системийг олон зуун мянган хүн ямар нэгэн аргаар даван туулж аймгийн төв, хот руу шилжин суурьшиж, улмаар малчны Монгол улс малчны хомсдолд орсон юм.

Монголын уламжлалт малчид бол жижиг хөрөнгөтөн мөн. 1959 оныг хүртэл монголчууд нийтээрээ жижиг хөрөнгөтөн байж, 1924-1959 онд БНМАУ бол жижиг хөрөнгөтнөөс бүрдсэн эдийн засагтай, гэхдээ зөвлөлт маягийн төрийн байгуулал бүхий бүгд найрамдах улс байв. Сумын нутаг дэвсгэр дээрх бүх бэлчээр урьд нь нийтийн эзэмшил байсан бол 1959 оноос эхлэн сум-нэгдэл байгуулагдсаны дараа сумын бүх бэлчээр нэгдлийн эзэмшилд очиж, үүний улмаас нэгдэлд элсээгүй малчид төрөлх сумынхаа газарт бэлчээрлэх газаргүй, мал аж ахуйгаа бие даан хөтлөн явуулах эдийн засгийн нөхцөлгүй болов. Өөрөөр хэлбэл, малчид амины мал аж ахуйгаа хөтлөн явуулахын тулд сум-нэгдлээс бэлчээр ашиглах зөвшөөрлийг ямар нэг байдлаар авах ёстой байжээ. Энэ эдийн засгийн хөшүүрэг амины мал бүхий малчдыг заавал нэгдлийн гишүүн байхаас өөр сонголтгүй болгосон юм. Ингэснээр малчид жижиг хөрөнгөтнүүд байхаа больж, сум-нэгдлийн *хөлсний ажилчин – пролетари* болон хувирав.

БНМАУ-д 1960 оны Үндсэн хуулиар өөрсдийгөө социалист улс хэмээн тодорхойлж, улсын болон хоршооллын өмчийн хоёр хэлбэрийг зөвшөөрсөн бөгөөд мөнгөн хадгаламж, мал, эд хогшил зэрэг амины өмч нь улсын ба хоршооллын өмчийн алинд ч хамаарахгүй цар хүрээ нь үлэмж хумигдсан хувийн өмчийн үлдэгдэл болж хоцорчээ. Хувийн өмчийг эргэн сэргэхгүйгээр устгах, коммунизм байгуулагдах хүртэл амины өмчийг төрийн тогтоосон хязгаарт тогтоон барьж байх нь сум-нэгдлээс социалист нийгэмд гүйцэтгэх нэг чиг үүрэг байв. Иймээс ч БНМАУ-ын Үндсэн хуульд нэгдлийн гишүүд сум-нэгдлийн эзэмшил газар дээр амины туслах аж ахуйтай байхыг зөвшөөрч, түүний дээд хязгаарыг нэгдлийн дүрмээр тогтоохоор тусгайлан заажээ.¹⁴ Гэвч саяхан жижиг хөрөнгөтөн малчин байсан нэгдлийн мал маллагч пролетариуд өөрсдийн амины бяцхан мал аж ахуйг огцом олшруулж байснаас тооны хязгаараас давсан малыг нь ахин дахин нэгдэлд хураан авахад хүргэж байв. Нэгдлийн дүрмээр тогтоосон хязгаараас давсан амины малыг бүртгэж, нэгдэлд нийгэмчлэхэд сум-нэгдлийн тогтолцоо онцгой үүрэг гүйцэтгэж байв. Сумын захиргаа нь үндсэн хуулиар хоршооллын байгууллага буюу нэгдлийн ажлыг хянан удирдах эрхтэй тул сум-нэгдлийн дарга онцгой эрх мэдэл бүхий субъект байж, жижиг хөрөнгөтний үүсвэртэй явуулах тэмцлийг суман дахь МАХН-ын үүрийн даргатай хамтран удирдаж байв. Үндсэн хуулиар олгогдсон нэгдлийг хянан удирдах эрх нь сумын дарга нэгдлийн даргыг хавсран хийж буй нөхцөлд тухайн нөхцөл байдалдаа хамгийн үр дүнтэй захиргаа-аж ахуйн хосолмол хянан удирдах эрхийг үүсгэжээ. Сум-нэгдлийн дарга нь газар өмчлөгч бүх ард түмнийг, үйлдвэрлэлийн хэрэгсэл-мал сүргийн өмчлөгчийг хамтад нь төлөөлөх болов. Сум-нэгдлүүд ийм замаар нэгдлийн малчдыг эргэн жижиг хөрөнгөтөн болон хувирахаас сэргийлж, БНМАУ-д мал аж ахуйн салбараас жижиг хөрөнгөтөн төрөн гарах нөхцөлийг хянах байнгын тогтолцооны үүргийг гүйцэтгэж байлаа. Иймээс нэгдэл нь огт үнэгүй, огт хугацаагүйгээр газрыг эзэмшиж байгаа хэрэг биш, харин МАХН-ын социализм байгуулах зорилгыг биелүүлэхийн тулд, өөрөөр хэлбэл хатуу болзлын

¹⁴ БНМАУ-ын Үндсэн хууль, 1960 он, 11-р зүйл.

доор газрыг үнэгүй, хугацаагүйгээр эзэмшиж байв. Газрын шинэтгэлийн гол зорилго үүнд чиглэжээ.

Хөдөлмөр зохион байгуулалтын шинэ хэлбэр: Өртгийн бууралт

Мал аж ахуйн өөрийн өртгийг боломжит бага түвшинд тогтоон барихад хүргэдэг зайлшгүй шаардлагыг БНМАУ-ын төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засгийн бусад бүтцээс сум-нэгдэлд тулгажээ. Энэ нь мал аж ахуйн бүтээгдэхүүнийг улсад худалдан авах тогтолцоо (цаашид улсын бэлтгэл гэх) юм. Төвлөрсөн төлөвлөгөөгөөр сум-нэгдлийн хүлээх үндсэн үүрэг нь заасан тооны бүтээгдэхүүнийг улсад худалдах явдал байв. Үүний нөгөө талд Худалдаа бэлтгэлийн яам нэгдлүүдээс мал аж ахуйн таваарын бүтээгдэхүүнийг улсаас тогтоосон үнээр худалдан авах ажлыг төвлөрсөн төлөвлөгөөний дагуу зохион байгуулна. Нэгдлүүд улсын бэлтгэлд худалдах зүйлсийнхээ үнийг бие даан шийдэх боломжгүй байсан бөгөөд зөвхөн улсаас тогтоосон үнийг баримтална. Нэгдлийн нэг жилийн бүх орлогын дийлэнх хувийг (ойролцоогоор 80 болон түүнээс дээш) улсын бэлтгэлд тушаасан зүйлийн үнээс орох орлого бүрдүүлж байв. Иймээс сум-нэгдэл оршин тогтнох эдийн засгийн үүрэг нь мал аж ахуйн таваарыг үйлдвэрлэх өөрийн өртгийг улсын бэлтгэлийн үнээс бага байлгах явдал болов.

Сум-нэгдлийг нэгтгэн зохион байгуулсан явдал нь мал аж ахуйн өртгийг бууруулахтай шууд холбоотой гэж таамаглаж байна. Нэгдлийн мал маллагааны хамгийн бага нэгж болох суурь нь боломжит хамгийн их малыг боломжит хамгийн цөөн хүнээр маллуулах тооцоон дээр үндэслэн зохион байгуулагдсан билээ. Мал аж ахуйн бүтээгдэхүүний өөрийн өртөг нь ам бүл ба малын тооны харьцаан дээр тогтдог гэдгийг, ам бүл цөөн, мал олон байх тусам өртөг багасдаг энгийн үнэнийг зөвлөлт, монголын эдийн засагчид нэлээн дээр, БНМАУ-ын анхдугаар таван жилийн төлөвлөгөөний жилүүдэд (1947-1952) тоо баримтаар олж тогтоосон юм. 1952 онд Улсын төлөвлөгөөний комиссын Нэгдсэн төлөвлөгөөний хэлтсийн хийсэн судалгаагаар Монголын нэг малчин айлын нэг жилийн хувийн хэрэгцээнд дунджаар хонин толгойгоор 12 толгой мал зарлагаддаг бөгөөд тухайн айл хонин толгойгоор 110-аас багагүй малтай байж энэ өртгөө нөхөж байв. Хонин толгойгоор 110-623 хүртэл малтай аж ахуй өртгөөсөө бага зэрэг давсан үйлдвэрлэл явуулж чадах бол харин 623-аас олон малтай аж ахуйнууд малаа эрс өсгөх боломжтой-ажээ.¹⁵ гэж судлан тогтоожээ. Үүнийг үйлдвэрлэлийн өртгийн үүднээс харвал, Монголын бэлчээрийн мал аж ахуйг зохион байгуулахдаа хонин толгойд шилжүүлснээр 623-аас олон малыг нэг өрх айл хариуцаж малласан нөхцөлд мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийн өртгийг хамгийн бага түвшинд тогтвортой барих боломжтой гэсэн үг. Нэгдлийн ‘суурь’ нь өртгийн удирдлагын цөм ойлголт гэдгийг тухайн үеийн эрх баригчид гүнзгий ухамсарлаж байсан бөгөөд энэ үүднээс ‘суурийг’ онцгойлж нэгдлийн дүрэмд түлхүү тусгаж байжээ.

¹⁵ УТА, х-8, д-2, хн-658, 103-104-р хуудас.

Энэ нь нэгдлүүдийн мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийг сууриар зохион байгуулах гол үндэслэл болсон бөгөөд ингэхдээ бүх ард түмний газрыг нэгдэлд эзэмшүүлэх, нэгдлийн мал маллагааг сууриар зохион байгуулах замаар хэрэгжжээ. МАХН-ын ТХ, Сайд нарын Зөвлөлөөс 1963 оны 7 дугаар сарын 10-нд “Хөдөө аж ахуйн нэгдлийн хөдөлмөр зохион байгуулалт, хөлсний системийг сайжруулах арга хэмжээний тухай” тогтоол гаргаж, нэгдлүүдэд хөдөлмөр зохион байгуулалтын шинэ систем нэвтрүүлэхээр болов. Уг тогтоолд “Нэгдлийн хөдөлмөр зохион байгуулалтыг ”бригад”, “хэсэг”, “сууриар” хийсүгэй” хэмээн зааснаар¹⁶ МАА-н үйлдвэрлэлийн хөдөлмөр зохион байгуулалтын үндсэн цөм хэлбэр нь суурь болжээ. Нэгдэлд суурийн зохион байгуулалтыг нэвтрүүлэхдээ нутаг дэвсгэр, бэлчээрийн нөхцөл байдал, байгалийн бүс бүрд өөр өөр байхаар зохицуулж баталж байв. Бэлчээрийн хүртээмж хангамж, усны хангамжийн байдал, газрын гадаргуу (уулархаг, тал хээр, говь г.м) харгалзан монгол орны нийт бэлчээрийг таван бүсэд хуваасан бөгөөд байгалийн аль бүсэд оршин сууж байгаагаас хамаарч суурьт байх малын тоо толгой өөр байж, чухам бэлчээрийн таван бүс нь суурийн малын тоо толгой өөр өөр байх гол нэг үндэслэл нь болжээ. Тухайлбал, эм хонины суурьт өндөр уулын бүсэд 400, ойт хээрийн бүсэд 600, хээрийн бүсэд 400, их нуурын хотгорт 500, говьд 400 хонийг нэг суурь болгохоор тогтоожээ¹⁷. Гэвч бодит амьдрал дээр малчид дутагдалтай байснаас тогтоолд зааснаас олноор нь суурилж байв. Нөгөө талаар малыг олноор суурилах нь нэгдэлд ашигтай байсан нь ч нөлөөлдөг байсан бололтой.

Нэгдлийн мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийн үндсэн нэгж болох сууриуд үйл ажиллагаа явуулах гол нөхцөл нь сум-нэгдлийн уялдаа холбоо байв. Бэлчээрийн удирдлагыг сум-нэгдлийн дарга дээр нэгдмэл байдлаар уялдуулж, бригад, хэсэг, суурийн ахлагчдаар дамжуулан сууриудын бэлчээрийг зохион байгуулж байв.

Аж ахуйн менежер нь өөрөө нутгийн захиргааны дарга байх нөхцөлд суурийн малчид эдийн засгийн хяналтаас гадна захиргааны хяналтад давхар орно. Суурийн малчид гэр бүлээ батлуулах, хүүхдээ сургуульд оруулах, гавьяа шагналд тодорхойлогдох, халамж тэтгэмж хүртэх зэрэг нийгмийн ихэнх асуудал сум-нэгдлийн даргын эрх мэдэлд хамаарч, тиймээс ч суурийн малчид нь хөлсний ажилчин байхын хамт ажил олгогчоосоо бүрэн хамааралтай сумын иргэн болж байв.

Сум-нэгдлийн даргын өргөн эрх хэмжээг бид дараах жишээнээс харж болно. 1987 онд Архангай аймгийн Ихтамир сум ба Гэрэлт зам нэгдлийн даргаар томилогдсон Д.Лонжидсүрэн сум-нэгдлийн даргаар ажилласан богино хугацаандаа нэгдлийн малчдын амьжиргаа дорой байсан тул амьжиргааг дээшлүүлэхийн тулд нэгдүгээрт, мал өсгөх улсын төлөвлөгөөг тасалдуулах замаар тухайн нэгдлийн малын ашиг шимийг малчдад зориулах, хоёрдугаарт, нэгдэлд өртэй малчдын өрийг хүчингүй болгох, гуравдугаарт нэгдлийн мал малладаг

¹⁶ ХААН-ийн хөдөлмөр зохион байгуулалт, хөлсний системийг сайжруулах арга хэмжээний тухай. ХААН-ийн үйл ажиллагаанд холбогдох хууль тогтоомжийн эмхтгэл. УБ., 1986. т. 138.

¹⁷ ХААН-ийн хөдөлмөр зохион байгуулалт, хөлсний шинэ системийн үндсэн зарчмууд. ХААН-ийн үйл ажиллагаанд холбогдох хууль тогтоомжийн эмхтгэл. УБ., 1986. т. 142-145.

боловч амины малгүй болсон малчин өрхүүдийг малжуулах гэсэн гурван арга хэмжээ хэрэгжүүлж, үүнийхээ улмаас төлөвлөгөө тасалдуулсан хэргээр аймгийнхаа намын хороон дээр удаа дараа дуудагдаж, сануулах арга хэмжээ авсан ч өөрчлөн байгуулалтын нөлөөгөөр явуулсан арга хэмжээ нь удалгүй зөвтгөгдөж байжээ.¹⁸ Энэ жишээнээс бид сум-нэгдлийн даргад төлөвлөгөө биелүүлэх ба биелүүлэхгүй байх улс төр, эдийн засгийн эрх мэдэл, социалист аж ахуйд өртэй болсон ажилчдын өрийг хүчингүй болгох асуудлыг тухайн нэгдлийн зөвлөлөөр хэлэлцүүлж шийдвэрлэхэд гүйцэтгэдэг гол үүрэг, малчдын амьжиргааны эх үүсвэр болсон амины малыг байх эсэхийг хүртэл шийдэх эдийн засгийн аргууд зангидагдаж байсныг харж болно. Энэ бол сумын дарга, аж ахуйн байгууллагын дарга гэсэн хоёр албан тушаал, хоёр эрх мэдэл нэг хүнд төвлөрснөөр бий болсон онцгой статус юм. Ийм өргөн, улс төр-эдийн засгийн цогц эрх мэдэл Монголын түүхэнд феодализмын үеийн хошуу ноёд ч байгаагүй билээ.

Нэгдлийн дарга хүн сумын захиргааны эрх мэдлийг ийнхүү аж ахуйн зорилгоор ашиглах боломжтой байсан нь сууриудыг тогтвортой байлгах гол нөхцөл байв. Суурийн малчны хүнд хөдөлмөрийг зөвхөн захиргаа-аж ахуйн ийм хосолмол удирдлага, хяналт л үр дүнтэй болгож, улмаар БНМАУ-ын хэмжээнд мал аж ахуйн таваарын өөрийн өртгийг боломжит бага түвшинд тогтоон барьж, үүний үндсэн дээр улсын бэлтгэлийн хэт хямд үнийн нөхцөлд сум-нэгдлүүд оршин тогтнох, ашигтай ажиллах боломжийг олж авч чадаж байлаа. Энэ тогтолцооны хөрс суурь нь БНМАУ-ын хөдөө талыг бүхэлд нь хамарч, ЗХУ-ын аж үйлдвэрийн тогтолцоотой нягт уялдсан улсын бэлтгэлийн тогтолцоо байсан юм.

Сум-нэгдэл: мал аж ахуйн төвлөрсөн төлөвлөгөөт удирдлага

Хоршооллын өмч нь хууль зүйн утгаар ч, эдийн засгийн талаас ч тухайн хоршооны гишүүдийн өмч хөрөнгө тул улсаас хоршооллын өмчит байгууллагуудыг шууд тушаан зааварлах эрхгүй байв. Иймээс БНМАУ-ын эрх баригчид хоршооллын байгууллагуудыг ямар нэг байдлаар улсын өмч болгох бодлого барьж байв. БНМАУ-д 1959 оноос өмнө хоршооллын гурван том хэлбэр байсан бөгөөд энэ нь Эд хэрэглэгчдийн хоршооллын төв холбоо, нэгдэл, үйлдвэрлэлийн хоршоолол гурав юм. Эд хэрэглэгчдийн хоршооллын төв холбоог 1959 оны МАХН-ын шийдвэрээр татан буулгаж, улмаар Худалдаа бэлтгэлийн яам болгон хувиргаснаар улсын бэлтгэл болон дотоод, гадаад худалдаа бүхэлдээ улсын өмчит худалдаа болон хувирч, худалдаа улсын бүрэн мэдэлд оров. 1972 онд үйлдвэрлэлийн хоршоодыг улсын үйлдвэрийн газар болгон хувиргаснаар хоршооллын гурван хэлбэрийн хоёр нь устав. “Бүх нийтээр, сайн дураар нэгдсэн” нэгдэл хэмээх хоршооллыг шууд улсын өмч болгох нь тун ярвигтай хэрэг байв. Иймээс нэгдлийг захирах, нэгдлийн бүтээгдэхүүнийг газар эзэмшил, ажиллах

¹⁸ МУИС-ийн Түүхийн тэнхимийн Аман түүхийн сан, Д.Лонжидсүрэн, Архангай, Ихтамир, Заанхошуу, нас 68, эр. 2018.6.20-нд Б.Чинзориг, Н.Алтантөгс нар ярилцлага авсан.

хүч, борлуулалтын зах зээлээр нь дамжуулан улсаас бүрэн хянах, товчхондоо бол төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засагт бүрэн нэгтгэх арга нь сум-нэгдлийн тогтолцоо байв.

Монголын бэлчээрийн мал аж ахуй байгалийн эрхшээл, ган, зудын хүчтэй нөлөөнд оршдог учраас малын тоо болон мал аж ахуйн бүтээгдэхүүний тоо хэмжээг хүссэнээрээ удирдах боломж тун бага юм. Гэвч сум-нэгдлийн дотор оршин байсан захиргаа-аж ахуйн өвөрмөц тогтолцоо, түүний хосолмол удирдлага нь төвлөрсөн төлөвлөгөөгөөр заасан тоо хэмжээний даалгаврыг тун амжилттай хэрэгжүүлж байсан билээ. Засгийн газрын дэргэдэх Улсын Төлөвлөгөөний Комиссоос олон талын тооцоон дээр үндэслэсэн төвлөрсөн төлөвлөгөөг боловсруулж, Хөдөө Аж Ахуйн Нэгдлүүдийн Холбооны Дээд Зөвлөлөөр дамжуулан нэгдлүүдэд үйлдвэрлэлийн даалгавар хэлбэрээр өгөх ба нэгдлүүд, түүний ажилчин болох малчин нэг бүр даалгаврыг 100 хувь биелүүлэх үүрэгтэй. Тухайлбал, Архангай аймгийн Ихтамир сумын Гэрэлт зам нэгдлийн суурийн ахлагч Вандан улсын бэлтгэлийн хүрээнд 1972 онд сумын худалдаа бэлтгэлийн ангид 1,322 кг мах худалдах үүрэг хүлээсэн¹⁹ ба уг төлөвлөгөөг 100 хувь биелүүлсэн нөхцөлд ажлын хөлсөө бүрэн авах, хэрэв эс биелүүлбэл төлөвлөгөө тасалдуулсан үндэслэлээр ажлын хөлснөөсөө суутгуулах журамтай байв. Төлөвлөгөө биелүүлэх энэ үүрэг бол зөвхөн нэгдлүүдэд, түүний малчдад төдийгүй, БНМАУ-ын бүх байгууллага, иргэдэд тулгаж хүлээлгэсэн Үндсэн хуулийн үүрэг юм.

Нэгдлийн үйлдвэрлэлийн даалгаврын үндэс нь ЗХУ-д гаргах БНМАУ-ын экспорт, БНМАУ-ын дотоодын үйлдвэрүүдийн түүхий эдийн хэрэгцээ, жижиглэнгийн худалдааны төлөвлөгөөтэй шууд уялдаатай байв. Нэгдлүүд үйлдвэрлэлийн даалгавраа тоо ширхгийн талаар улс даяар амжилттай биелүүлсэн нөхцөлд БНМАУ-ын экспортын орлого бүрдэж, дотоодын үйлдвэрүүд хямд түүхий эдтэй болж, жижиглэнгийн худалдааны бараа хангамж тасралтгүй нөхөгдөж байв. Иймээс сум-нэгдлийн эдийн засгийн нэг үндсэн чиг үүрэг бол улсын бэлтгэлд шаардлагатай хэмээн төлөвлөсөн тэр тоо хэмжээгээр мал аж ахуйн таваарын бүтээгдэхүүнийг нийлүүлэх ажлыг байнга, тасралтгүй зохион байгуулах явдал байсан юм.

1960 оны Үндсэн хуулиар аймаг, хот, сум, хорооны ардын депутатуудын хурал, түүний гүйцэтгэх захиргаа нь “Аж ахуй ба хоршооллын байгууллагын ажлыг хянан удирдах” бүрэн эрхтэй болохыг хуульчлан баталгаажуулсан байна²⁰. Сайд нарын Зөвлөлийн 1967 оны 6 дугаар сарын 21-ний “Сумын ардын депутатуудын хурлын гүйцэтгэх захиргаадаас хөдөө аж ахуйн нэгдлийг хэрхэн удирдах тухай” тогтоолд “Сумдын гүйцэтгэх захиргаанаас нэгдлийг удирдахдаа нэгдлийн үйл ажиллагаатай холбогдсон зарим чухал асуудлыг сумын ардын депутатуудын хурлын чуулган, гүйцэтгэх захиргааны хуралдаанд

¹⁹ Архангай аймгийн Ихтамир сумын Гэрэлт зам нэгдлийн 2-р бригадын 1972 онд үхрийн аж ахуйд ноогдсон үйлдвэрлэлийн төлөвлөгөө. 1972 оны 2-р сарын 4. Архангай аймгийн архив, х60, д-2, хн-96.

²⁰ 1960 оны БНМАУ-ын Үндсэн хууль. 55 дугаар зүйл.

оруулан хэлэлцүүлж, тогтоол шийдвэр гарган, үүрэг даалгавар өгөх, нэгдлийн үйл ажиллагаанд бүх талаар туслах, зөвлөх, хяналт шалгалт хийх, улсын хууль тогтоомж зөрчсөн шийдвэрийг зогсоох зэрэг арга хэлбэрийг хэрэглэж байсугай”²¹ хэмээн заажээ. Түүнчлэн нэгдлийг удирдах талаар сумын гүйцэтгэх захиргаанаас дараах арга хэмжээ авч байхыг үүрэг болгосон. Тухайлбал, нэгдлийн талаар гарсан хууль дүрмийн хэрэгжилтэд хяналт тавих, нэгдлийн дүрэм боловсруулахад нь санал зөвлөгөө өгөх; нэгдлийн гишүүдийг нэгдлийн хөдөлмөрт бүрэн татан оролцуулах, гишүүдийн хөдөлмөрийн сахилга батыг бэхжүүлэх; нэгдэлд улсаас эзэмшүүлсэн газар болон түүний баялаг, ан амьтан, худаг ус, ой мод зэргийн ашиглалтад хяналт тавих; нэгдлээс сургууль, эмнэлгийн материаллаг баазыг бэхжүүлэх талаар гаргаж байгаа санаачилгыг бүх талаар дэмжин, нэгдлийн гишүүдийн соёл боловсролыг дээшлүүлэх; нэгдлийн өмч хөрөнгийг үрэгдүүлэх бүх илрэлтэй тэмцэж, бүртгэл тооцоо нэвтрүүлэх, машин техникийн ашиглалт хамгаалалтад хяналт тавих зэргийг үүрэг болгосон. Үүний хамт

“нэгдлээс улсын төлөвлөгөөт даалгавар, улсын бэлтгэл, татвар хураамж, банкны зээллэгээ зэрэг улсын өмнө хүлээсэн үүрэг, түүнчлэн аж ахуйн гэрээг хэрхэн биелүүлж байгаад хяналт тавьж, хугацаанд нь гүйцэтгүүлэх талаар шуурхай арга хэмжээ авч байх”²²-ыг сумын гүйцэтгэх захиргаануудад даалгасан байна.

Иймээс сум-нэгдлийн даргыг хэн томилох, хэнийг сонгох нь мал аж ахуйн удирдлагын үндсэн асуудал болон хувирав. Бодит байдал дээр сум-нэгдлийн даргаар хэнийг томилохыг аймгийн намын хороо шийдвэрлэж, сум-нэгдлийн дарга нь тухайн аймгийн намын хорооны практик удирдлагад ажиллаж байв. Архангай аймгийн Ихтамир сумын болоод Гэрэлт зам нэгдлийн дарга Д. Лонжидсүрэн энэ талаар дурсахдаа:

...би 87 оны 12 сарын 26 шөнө ингээд юм бичээд сууж байсан, манайхан орон сууцанд байсан, тэгсэн үүд тогшдог юм. Цаг харсан чинь шөнийн 1 цаг болж байна, “үгүй ээ энэ шөнө ямар юм аа хийж... энэ хөдөөнөөс л ирж байгаа юм болов уу” гэж бодоод, тайлаад өгсөн чинь аймгийн намын хорооны боловсон хүчин. “Та чинь одоо харанхуй шөнө ямар юмаа хийж яваа юм” гэсэн чинь “Юу ярьж байгаа юм, аймгийн намын хорооны товчоо хуралдаж байна, чамайг дуудаж байна” гэсэн. “Үгүй ээ, яах гэж байгаа юм бол?” гэсэн чинь “Мэдэхгүй, мэдэхгүй. Чи өөрөө очоод тэгээд мэдчих”. Тэгээд тэр аймгийн намын хорооны одоо тэр гурван давхар том зааланд яваад орсон орсон чинь ерөөсөө Бизъяа гэдэг дарга даргалчихсан аймгийн намын хорооны товчоо хуралдаж байсан. Орсон чинь “Их тамирын сум-нэгдлийн даргаар Лонжидсүрэнг томилох уу?” “Томильё гэсэн гишүүд гараа өргө!” гээд л. Тэгээд бүгдээрээ гараа өргөөд л, “За баталлаа” гээд л. Тэгээд л “Маргааш өглөө 9 цагт Дэнсамбуугийн ажлыг Лонжидсүрэнд хүлээлгэж өг”. Шууд дороо комисс томилоод л. Тэгээд би энэ суманд ирсэн хүн.²³

²¹ Сумын ардын депутатуудын хурлын гүйцэтгэх захиргаадаас ХААН-ийг хэрхэн удирдах тухай. ХААН-ийн үйл ажиллагаанд холбогдох хууль тогтоомжийн эмхтгэл. Уб., 1988. т. 6.

²² Сумын ардын депутатуудын хурлын гүйцэтгэх захиргаадаас ХААН-ийг хэрхэн удирдах тухай, ХААН-ийн үйл ажиллагаанд холбогдох хууль тогтоомжийн эмхтгэл. Уб., 1988. т. 6-7.

²³ МУИС-ийн Түүхийн тэнхимийн Аман түүхийн сан, Д.Лонжидсүрэн, Архангай, Ихтамир, Заанхошуу, нас 68, эр. 2018.6.20-нд Б.Чинзориг, Н.Алтантөгс нар ярилцлага авсан.

Сум-нэгдлийн дарга Д. Лонжидсүрэнгийн томилогдсон энэ товч түүх нь тухайн үеийн сум-нэгдлийн даргыг томилох түгээмэл дүр зураг билээ. Аймгийн намын хороо засаг захиргааны дарга, аж ахуйн байгууллагын даргыг томилох шийдвэрийг гаргаж, түүнийг нь ажил хүлээлцэх комиссын үйл ажиллагааны хүрээнд сумын Ардын депутатуудын хурал, Нэгдлийн зөвлөл батламжилдаг байжээ. Аймгийн намын хороо аймгийн хэмжээний бүх төлөвлөгөө, түүний гүйцэтгэлийг нэгтгэн хянаж байсан тул улсын төлөвлөгөөг сум-нэгдлийн малчны суурьт хүргэх гол субъект болсон сум-нэгдлийн даргыг томилох бүрэн эрх мэдэлтэй байв.

Захиргаа-аж ахуйн хосолмол удирдлага болсон сум-нэгдлийн дарга нэгдлийн малчдыг захиргааны ба эдийн засгийн арга хэрэгслээр захиран удирдаж, төлөвлөгөө биелүүлэх явдлыг бүх малчдаас шаардаж байв. Төлөвлөгөө биелүүлж чадаагүй сууриудыг донгодох, шийтгэх, төлөвлөгөө биелүүлсэн сууриудыг сайшаан урамшуулах, төлөвлөгөө биелүүлэхийн төлөө олон төрлийн социалист уралдаан зарлах, үзэл суртлын кампанит ажил зохиох, төлөвлөгөөний явцын хяналтыг хийж шаардлагатай арга хэмжээг авах зэрэг бүх ажлыг сум-нэгдлийн дарга нэгдлийн даргын эрх мэдэл ба сумын гүйцэтгэх захиргааны эрх мэдлийг хэрэглэн зохион байгуулж байв. Ингэснээр төлөвлөгөө биелүүлэх явдал зөвхөн нэгдлийн хэрэг биш, сумын захиргааны ч хэрэг болон хувирч, улмаар энэ нь сумын нутаг дэвсгэр дээр оршин амьдарч буй бүх хүний үйл хэрэг болдог байлаа. Иймээс сум-нэгдлүүд нь БНМАУ-ын төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засагт экспортын орлогын ихэнх, үйлдвэрийн хямд түүхий эдийн дийлэнхийг, жижиглэн худалдаалах таваарын зарим хэсгийг урьдчилан төлөвлөх, хэрэгжүүлэх боломжийг бий болгодог мал аж ахуйн таваарын тоо хэмжээний удирдлагыг хэрэгжүүлэх чиг үүрэгтэй байжээ.

Дүгнэлт

Энэ өгүүллээр сум-нэгдлийн хамаарлыг нэгдмэл хэмжээнд үзэж, төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засагт гүйцэтгэсэн үүргийнх нь талаар зарим санал дэвшүүлэхийг зорилоо. Эзэмшил газар ба харьяа хүн ам нь давхацсан захиргааны ба аж ахуйн бүтцийг хооронд нь салгаж үзэх боломжгүй бөгөөд БНМАУ-ын нийгэмд сум-нэгдлийн гүйцэтгэх үүрэг нь бүхэл цогц шинжтэй байсан билээ.

Коммунист нийгэм байгуулахад шаардлагатай социалист хуримтлалын нэг хэсгийг мал аж ахуйгаас бий болгох явдал нь сум-нэгдлийн гол чиг үүрэг гэж үзэж болно. Сум-нэгдэл гэдэг нь бүх ард түмний газрыг тодорхой нэг хоршооллолд үнэгүй, хугацаагүй эзэмшүүлэх замаар хоршооллыг бүх ард түмнээс газар түрээслэгч болгон хувиргах арга юм. Үнэгүй, хугацаагүй газрыг эзэмшиж байгаагийнхаа хариуд нэгдэл нь бүх ард түмний өмнө социалист аж ахуй байх, хувийн өмчийн үүсэлтэй тэмцэх үүрэг хүлээж байв. Сумын бэлчээрийн газрыг эзэмших монополь эрхийг Үндсэн хуулиар олж авсан аж ахуйн хувьд нэгдэл нь тухайн сумын хүн амыг хямд ажиллах хүчнээр ажиллуулах эдийн засгийн давуу байдал олж авч байжээ. Сумын газар, хүн амыг нэгтгэсэн сум-нэгдлийн

дарга хэмээх хос засаглалын үйл ажиллагаа нь нэгдлийн сууриудыг боломжит хамгийн бага өртгөөр хамгийн их мал аж ахуйн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлүүлэх улс төр-эдийн засгийн арга болж байв. Сум-нэгдэл нь бэлчээрийн мал аж ахуйн бүтээгдэхүүний нийлүүлэлтийн тоо хэмжээг улс төрийн ба эдийн засгийн албадлагаар удирдах бүрэн эрх мэдлийг хэрэгжүүлж байв.

Социалист нэгдэл нь сум-нэгдлийн тогтолцооны дотор оршиж, хоршооллын шинж чанараа алдаж, өмнөх үеийн ардын үйлдвэрлэлийн нэгдлээс огт өөр шинж чанартай болон хувирчээ. Иймээс сум-нэгдлийн дотор оршиж байсан нэгдлийг хоршооллын хэлбэрээр үзэх нь оновчгүй бөгөөд урьдах үеийн болон өнөөгийн хоршооллын хэлбэрүүдээс чанарын ялгаатай байна. Мөн түүнчлэн, сум-нэгдэл бол түүхийн ухааны үүднээс харвал нэг судлагдахуун болж чадах бөгөөд энэ нь аж ахуй-захиргааны нэгдмэл тогтолцоо байжээ.

Abstract

Agricultural collectives, the main symbol of the socialist period of Mongolian history, existed within an unusual sum-collective system. In this article, the main functions of sum-negdel in the Mongolian centrally planned economy are discussed. It is necessary to study the lower administrative unit - sum and pastoral cooperation - agricultural collectives in a coherent and systematic method. When studying the economic, agricultural, and social history of Mongolia during the socialist period, it is an accurate methodology to study the history of animal husbandry based on the complex concept of sum-negdel.